

ДІАЛЕКТИКА ОБ'ЄКТИВНОГО ТА СУБ'ЄКТИВНОГО В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ: ЛІБЕРАЛЬНІ ПОГЛЯДИ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті розглядається еволюція значення об'єктивного та суб'єктивного чинників економічного розвитку. Обґрунтовується зростання ролі суб'єктивного чинника у сучасних умовах економічного розвитку.

The article deals with evolution of significance of objective and subjective factors of economic development. It bases subjective factor role increases in modern conditions of economic development.

Ключові слова: економічний розвиток, об'єктивний та суб'єктивний чинники розвитку, економічний лібералізм, економічна глобалізація.

Keywords: economic development, objective and subjective factors of development, economic liberalism, economic globalization.

Проблеми рушійних сил, характеру, механізмів здійснення та взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів економічного розвитку належать до кардинальних теоретичних проблем, які постійно перебувають у центрі уваги наукових досліджень представників різних напрямів економічної думки. У залежності від особливостей методологічних підходів, використовуваних дослідниками, пропонуються різноманітні варіанти розв'язання даних проблем. Відволікаючись від усіх багатоманітних відтінків та специфічних рис розгляду цих проблем, безперечно притаманних окремим дослідженням, узагальнено можна виділити у них два альтернативні підходи до розуміння характеру економічного розвитку: або як стихійного, спонтанного процесу, або як свідомо керованого процесу, що неминуче регулюється чи принаймні зазнає спрямування з боку суспільства.

Теоретичні засади першого підходу були розроблені ще засновниками класичної політекономії, а пізніше отримали розвиток у творах маржиналістів, неокласиків і сучасних представників неолібералізму. Тобто перший підхід характерний для прибічників економічного лібералізму, які вважають економіку сферою дії передусім об'єктивних деперсоналізованих сил, притаманних природі механізму вільного, конкурентно-ринкового саморегулювання, і які на цій підставі зводять суб'єктну роль держави в економічному розвитку до мінімального рівня. Другий підхід обґрунтовували представники напрямів економічної думки, альтернативних економічному лібералізму (починаючи від історичної школи, марксизму і до сучасних напрямів соціального інституціоналізму та посткейнсіанства, зокрема лівого кейнсіанства).

Прихильники цих альтернативних підходів розуміння ролі суб'єктивних та об'єктивних чинників у забезпеченні економічного розвитку з кардинально протилежних позицій розглядають проблеми пріоритетності, співвідношення

приватного та суспільного інтересів як рушійних сил, що значною мірою визначають характер та механізм здійснення економічного розвитку. Так, прибічники економічного лібералізму, починаючи від А.Сміта і включаючи Ф.Хайєка, виходять з надання абсолютного пріоритету власним інтересам окремих індивідів. Вони вважають, що саме через реалізацію приватних інтересів відособлених ринкових суб'єктів, яка проявляється у повній свободі їхнього індивідуального вибору своєї економічної поведінки, забезпечується найкраще задоволення інтересів суспільства в цілому. Як зазначає російський науковець Г.Рузавін, «...всупереч незаперечним фактам вони стверджують, що оптимальний вибір індивідів у кінцевому рахунку призведе до загального благоденства у суспільстві, і тому наполегливо виступають проти будь-якого втручання держави у регулювання ринку та врахування соціальних факторів розвитку суспільства» [1, с.110].

Розгляд приватного інтересу в якості пріоритетного у відповідності до принципів методологічного індивідуалізму, притаманного всім напрямам економічного лібералізму, зумовлює їх визнання суттєвої ролі суб'єктивного чинника економічного процесу лише на його мікрорівні, на якому реалізується свобода прийняття рішень окремими господарськими суб'єктами за критеріями максимізації прибутку чи корисності. Проте вони заперечують важливість і навіть саму можливість свідомого цілепокладання на макроекономічному рівні. На їхню думку, стихійно діюче конкурентно-ринкове саморегулювання виступає як найважливіша, якщо не єдина, регулююча сила, яка у той чи інший спосіб узгоджує різноспрямовані, часто протилежні цілі та дії відокремлених господарських суб'єктів і таким чином забезпечує їхню інтеграцію в єдину економічну систему, у котрій свідоме цілепокладання існує лише на рівні окремого суб'єкта господарювання чи споживання. Такі погляди об'єктивно зумовлені тим, що ринок в його класичному виді являє собою стихійний механізм самоорганізації економічного життя суспільства, який за самою своєю природою виключає свідому постановку цілей макроекономічного розвитку.

Відомий російський науковець академік М.М.Моїсеєв розглядав ринковий механізм самоорганізації в універсальному аспекті, більш широкому, ніж його загально визнане у науці суто економічне розуміння, поширюючи його дію на живу природу. М.М.Моїсеєв писав: «...Природа не винайшла ніякого іншого механізму самоорганізації, крім механізму Ринку. Мій «Ринок» - це передусім деякий універсальний механізм відбору... Ринок в економічному або побутовому смислі – це лише частковий випадок того Ринку, котрий є природним засобом співставлення «якості» різних форм організації речовини та їх відбракування і основним фактором, що визначає розвиток живого світу. Він не є винаходом людини і представляє лише реалізацію загальних принципів самоорганізації матеріального світу... Цей ринок – результат того ж стихійного процесу самоорганізації, одна з властивостей якого – намагання підтримати деякий стан умовної рівноваги...» [2, с.106].

У відповідності до цих поглядів ринок у загальноприйнятому економічному сенсі є лише особливим проявом універсального стихійного механізму самоорганізації матеріального світу, спрямованим на встановлення стану економічної рівноваги методом «спроб і помилок», що забезпечує спонтанний економічний розвиток за відсутності можливості свідомого цілепокладання на макрорівні.

Стихійно діючі механізми ринкової саморегуляції достатньо ефективно спрацьовують за типових умов вільної ринкової економіки, за яких економічні процеси набувають статистично-стохастичного характеру, оскільки у стані конкурентної боротьби перебуває величезна кількість господарюючих суб'єктів, кожен з яких гостро відчуває тиск конкуренції з боку інших, проте його особлива лінія поведінки на ринку не спроможна здійснити будь-який помітний вплив як на основні ринкові параметри, так і на господарську поведінку конкурентів.

За цих умов роль суб'єктивного фактора як свідомої участі окремих господарських суб'єктів у забезпеченні регулювання макроекономічного розвитку вкрай незначна, майже відсутня. Зміна економічної поведінки окремого суб'єкта господарювання ззовні виглядає як результат його вільного вибору, реалізації свободи у прийнятті власного рішення, цілком свідомого цілепокладання, а по суті виступає як детермінована реакція на коливання ринкової кон'юнктури, котра відбувається під тиском об'єктивної необхідності як загальної результуючої дії всієї сукупності господарюючих суб'єктів. Як справедливо зазначає П.Ульріх, «не суб'єктивна або міжсуб'єктивна точка зору, а об'єктивні «сигнали ринку» керують індивідуально-господарськими стратегіями...» [3, с.32].

Таким чином, статистично-стохастичні процеси самоорганізації економіки, які базуються на ринковій саморегуляції, об'єктивно породжують притаманне лібералізму трактування економічного розвитку як цілком спонтанного процесу, що визначається стихійною дією деперсоналізованих, незалежних від людської свідомості та волі сил. Об'єктивним наслідком дії цих сил є наближення до «ідеального» стану економіки, тобто до стану загальної економічної рівноваги, що забезпечує повну узгодженість часткових оптимумів прибутку для всіх суб'єктів господарювання з частковими оптимумами корисності для всіх споживачів. Ці процеси достатньо детально були досліджені представниками неокласичної економічної теорії.

Проте механізм регулювання сучасної ринкової економіки суттєво відрізняється від того, який був об'єктом дослідження ще класиків та неокласиків, оскільки в подальшому економічному розвитку набули чинності процеси монополізації, розвитку ТНК, державного втручання в економіку, а також сучасні процеси розвитку постіндустріального суспільства та глобалізації, результатом яких стало значне посилення ролі суб'єктивного чинника, перетворення його на провідну силу у забезпеченні розвитку сучасної економічної системи. Внаслідок цих кардинальних змін, які стосуються не лише економічного розвитку, а й сучасних геополітичних реалій, світ все більше стає свідомо керованим. У другій половині ХХ ст., за висновком відомого російського філософа О.Зінов'єва, «...ситуація на планеті

змінилася настільки радикально, що погляд на еволюцію людства як на стихійний (природноісторичний) процес став виглядати як анахронізм... Свідомий, планомірний і навмисний елемент в ній набув такої сили, що став домінуючим в усьому комплексі факторів еволюції» [4, с.81].

Іншим фактором, який визначає застарілість розроблених економічним лібералізмом підходів до розуміння економічного розвитку, стала зміна наукової картини світу, відмова від принципів механіцизму та детермінізму класичної науки, перехід до аналізу переважно нерівноважних процесів. Вивчаючи природничі процеси у сильно нерівноважних умовах, відомі представники сучасної некласичної науки І.Пригожін та І.Стенгерс зробили висновок, що за цих умов процеси самоорганізації відповідають «взаємодії між випадковістю та необхідністю, флуктуаціями та детерміністичними законами. Ми вважаємо,- зазначили науковці,- що поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктуації та випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністичні аспекти» [5, с.54].

Застосування цих методологічних принципів дослідження нерівноважних процесів, розроблених у сучасному природознавстві, у науках, які вивчають соціальну динаміку, зокрема проблеми економічного розвитку, дозволяє кардинально змінити погляди на діалектику закономірного і випадкового, стихійного і свідомого, об'єктивного і суб'єктивного у нерівноважних процесах, характерних для сучасної соціально-економічної динаміки, по-іншому визначити роль суб'єктивного чинника, його взаємодію з об'єктивними факторами економічного розвитку. Якщо притаманний класичній науці механістично-детерміністський підхід, виходячи з ототожнення об'єктивного зі стихійним, абсолютизував альтернативність об'єктивного і суб'єктивного, то синергетичний підхід, характерний для методології некласичної науки, усуває абсолютизацію протиставлення детермінованого та випадкового, об'єктивного та суб'єктивного, стихійного та цілеспрямованого.

Здається важливим для розуміння економічного розвитку людства за сучасних умов глобалізації та формування постіндустріального суспільства висновок, обґрунтований російським науковцем Ю.М.Лотманом. У статті, присвяченій дослідженню взаємозв'язку закономірного і випадкового в історичному процесі, він доводить, що в точках біфуркації вступає в дію не тільки механізм випадковості, але і механізм свідомого вибору, який стає найважливішим об'єктивним елементом історичного процесу [6, с.353-363].

Зміна поглядів на взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників економічного розвитку відбувається у відповідності до процесів формування нового типу наукової раціональності, визначальною ознакою якого є розуміння, «що знання про об'єкт співмірне не тільки з матеріальними засобами, але й з соціальними цілями і цінностями. Стабільного наукового статусу набувають такі категорії, як мета, знання, цінність, і, що найголовніше, суб'єкт. Цей тип раціональності («пост») характерний для складних, синергетичних систем, до яких як компонента включена сама людина» [7, с.115].

У руслі формування таких методологічних підходів відбувалося становлення альтернативних лібералізму поглядів на характер історичного і, зокрема, економічного розвитку. Так, відомий представник сучасного інституціоналізму американський економіст Р.Хейлбронер у декількох своїх роботах, починаючи з першої монографії «Майбутнє як історія», обґрунтовував тезу про небезпечність та нереалістичність, ілюзорність розуміння суспільного розвитку як спонтанного процесу, доводив необхідність керованого розвитку, рушійні сили якого «нині перемістилися з відносно детермінованої сфери економіки до відносно не детермінованої сфери політики» [8, с.144].

Перетворення суб'єктивного чинника на провідний фактор сучасного історичного процесу означає об'єктивне зростання ролі регулюючих функції держави для забезпечення розвитку національної економіки, особливо за умов існування загроз для її безпеки або нагальної необхідності підвищення її конкурентоспроможності. Як зазначає російський економіст В.В.Сімонов, «історична практика промислово розвинутих країн показує, що використання державних важелів (причому не тільки непрямих, але і прямих) для стимулювання економічного зростання є для певних (передусім – перехідних) умов господарювання більше нормою, ніж виключенням» [9, с.16].

Проте всупереч з цими реальними процесами, які вимагають зростання регулюючої ролі держави як провідного суб'єкта, спроможного забезпечити розвиток національної економіки в цілому, в основу глобалізму як політики управління процесами сучасної глобалізації з боку «світової спільноти» була закладена економічна ідеологія неолібералізму з її класичними принципами домінування «невидимої руки» та мінімізації ролі держави у механізмі регулювання національних економічних систем. Проблема полягає в тому, що ліберальні принципи зовсім по-іншому працюють в країнах, які в різні часи приступили до модернізації своїх економік. Лібералізм для ядра світової економіки і лібералізм для її периферійної частини – це принципово різні стандарти. «У країнах Периферії, - підкреслює відомий український економіст академік В.М.Геєць, - неоліберальна глобалізація розщеплює національно-господарські комплекси, витягає їхні ланки, залишаючи уламки колишніх виробничих ланцюжків, уже не здатних ефективно працювати. У результаті складається експортоорієнтована модель з мінімальним соціальним перерозподілом, збитковим внутрішнім ринком і зростаючою кількістю неефективних секторів економіки» [10, с.90].

Для подолання цих вкрай негативних наслідків для економічного розвитку країн, які не входять до центрального ядра сучасної світової економіки, необхідно змінити глобальну парадигму її розвитку. Необхідно погодитися з висновком В.М.Геєця: «У новій парадигмі розвитку України ... слід відмовитися від політики мінімізації ролі держави і перейти до ефективно організованої діяльності держави, яка має забезпечити перехід від попереднього переважно екзогенізованого до переважно ендегенізованого розвитку...» [10, с. 91].

Проте, на жаль, всупереч з цими важливими висновками щодо обґрунтування перспективних шляхів розвитку української економіки, які спроможні забезпечити подолання її негативних рис, реальну модернізацію та переорієнтацію нашої економіки на модель інноваційного розвитку, сучасна практика економічного розвитку в Україні фактично продовжує демонструвати подальшу прихильність до неефективної експортоорієнтованої моделі, яка була сформована внаслідок стихійного пристосування економічної структури нашої країни до потреб світових ринків наприкінці минулого сторіччя значною мірою саме тому, що держава практично усунулася від регулювання структурної перебудови економіки, реалізуючи теоретичні постулати економічного лібералізму.

Підвищення ролі суб'єктивного чинника у сучасному розвитку економіки та суспільства в цілому означає зростання значення інформації та знань, якими сьогодні володіє людина, а також перетворення її культури, високих особистісних якостей, моралі та духовних цінностей на важливий чинник подальшого розвитку. Цілком справедливо зазначає О.В.Богуславський: «Майбутнє не за нафтою та чорною металургією, а за духовно освіченими і культурними людьми, які вміють відстоювати свої релігійні та моральні цінності» [11, с.347]. За цих умов економічний лібералізм, що розглядає людину лише у ролі економічного ресурсу та споживача, все більше виявляє застарілість своїх теоретико-методологічних підходів, їх невідповідність сучасним соціально-економічним реаліям, неспроможність дати відповідь в інтересах розвитку всього людства на нагальні виклики світу, який все більше стає тотально керованим.

Література

1. Рузавин Г. Рациональное экономическое поведение в контексте глобализации // Вопросы экономики. - 2003. - №8.
2. Моисеев Н.Н. О механизмах самоорганизации общества и месте Разума в его развитии // Социально-политический журнал. – 1993. - №8.
3. Ульрих П. Критика экономизма. – М.: Вузовская книга, 2005.
4. Зиновьев А. Глобальное сверхобщество и Россия. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1986.
6. Ю.М.Лотман и тартуско-московская семиотическая школа.- М.: Гнозис, 1994.
7. Скотний П.В. Економіко-теоретичне знання в парадигмі методології: монографія. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011.
8. Neilbroner R. Between capitalism and socialism. - N.Y., 1970.
9. Прогнозирование будущего: новая парадигма Под ред. Г.Г.Фетисова, В.М.Бондаренко. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2008.
- 10.Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. – К.: НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009.
- 11.Богуславский А.В. Философия хозяйства в современном мире //Философия хозяйства – 2 (к 10-летию журнала «Философия хозяйства»/ Под ред. Е.С.Зотовой. – М.; Екатеринбург: Изд-во УрТИСИ, 2009.